

Алексей МАКАРОВ.

Дынэ кэргэнгэ
аналлаах таһаары

**Дьахталлар
тустарынан
статистика
тылынан**

БАРЫ БҮТТҮҮН ТУРУНАН

нэвчилж дэвшилтатын дэвж кэргэн, дэвхтэр пробле-
маларыг уонна демографической политикада
специалиста

ЭДЭР ЭКОЛОГТАР ҮЛЭЛЭРИТТЭН

Бийнги ухуйзаамын үлэйнтэрэ «Тизэргэн» тускулу олоххо киллэрингэ дьыллэрингэ дабайы, тустаах үлэлэрингэр да жүүскэ илэстэлэр. Бары бэртээхэй хайлаайкалар. Коркина Матрена Алексеевна—итээччи көмөлөөһөөччүтэ, сибээккинн олус сөбүдүүр, дьыттиң илэ араас сибээккиннэн толору. Саас ким-хайа илэиннэ оҕуруот айын үүннэрэр. Бастың сүбөһиң, Кини оҕуруута ким-хайа илэиннэ сүтэй дьүөгэлэрин, аймахтарың күндүдүүр. Итээччилэр Платоновд Светлана Николаевна. Макарова Евдокия Николаевна сыд ахсын оҕуруот олордоллор, дьыллэрин пэтэрэ-тастара кыһыннары-сайыннары сибээккиннэн чэлгийэр. Итээччи Дьячковская Любовь Андреевна дьыттиң пэтэс өртө барыта аныгыламы тупсабай оновбуудаах. Итээччи Макарова Т. А. хэргэнниин бляһиһай хайлааымытыбатын тэрэвэң сүбүһү, сыагы илэлэр. Эттэрин, үүттэрин госуларствоба туттаралларын таһынан бийини ухуйлаамытын кытта халачыйаллар. Кини—айылаа оҕото дьыллэрин, оһон бийини ухуйзаамын үлэйнтэрэ бэйэлэрин олохторунан бэлэлэр. Айылаа аһатар, доруобуулааһын чөбдигердэр, өйгүн-саяаларын дьайнарлар. Илэиник салаалан ухуйзаамытыгар «Оҕоһу айытталарын алтыһынарарын итиннэ» дииһи программа оновтубунлут. Оҕо айылааһы билиһинтэ, өйдөөһүнэ, тааһаһына бэйэтин тэрөөбүтүмскээбит тизэргэниһтэн сараланар. Кыра кили бастаан

E. MAKAPOB

АЙЫЛБАЛЫН АЛТЫЫННАРАН

«СЗ» общ. корр.

Хүн ахын элбэг, уусуугурч турар сошиальной проблемалар дэлхтлалары буруу оюорууга үтүрүүлэлэг 1993 жыл 6 ийынар 684 дэлхтэр буруу оюордулар иш уюмал буруу оюоруу 12,5 бырыһаанагар тэнг.

Артист Виктор Афанасьевич Саввин. Мин киини Саха Ойуун буолан эбэтэр Күөх Көппө оруолугар киирэн ураты кэрэтик оонньуурун хаста даҕаны көрөн-билэн турардаахпын.

РСФСР үтүөлээх, Саха АССР народнай артиһа В. А. Саввин олорон кэлбит олохун эйгэтин сорох өртүн удумаҕалатар буоланмын, киини П. А. Ойуунускайы, С. С. Яковлевы—Эрилик Эристини уонна убайым С. А. Саввини—Күн Дьырибинини кытары сүрдээх эйэлээхтик, кэскиллээхтик үлэлээбитим, олох өйдөбүллэрин, ааҕыстарын ылбытын иһин, чугастык да бодоруспатарбын, өрүүтүн күндүтүн саныырым. Ийэм-аҕам биир дойдулаахтара

АЙЫЛБАТТАН

АЙДАРЫЫЛААХ

буоларынан киин туттарым.

Олох барахсан син-биир үүт-хайаҕас булан көрүһүннэрэн тэйэр. 1988 с. от ыйын 18 күнүгэр Дьоккуускайга «Сага олох» хайыат урукку редактора Андрей Георгиевич Турантаевы көрсүбүтүм. Кэпсэтин артист Виктор Саввин туһунан барбыта. Онуоха киини кичэллээхтик уура сылдьар Виктор Афанасьевич илин баттааһынаах «Сүүрбэ түөрт илинстээх тэтэрээт» диэн рукоһуну туттарбыта, эдэр киһи маны баҕардар бэчээттэтээр диэн көрдөспүтэ. Рукоһы 1969 сыллаахха суруллубут этэ. Ити курдук артист Виктор Саввин «Сага олох» хайыат редакциятын эппиэттиир секретарыгар Н. Васильевка аһаан араас сылларга хайыаттарга, киин бэчээккэ киин үлэтин бэлиттээн суруйбуттарын хомуйан, бары источнигынан ыйан туран суруйбута эки илинбэр тиксикитэ. Онтон «Комсомолтан таһаарбыт биричиннэм» диэн бэлиттээһини «Сага олох» хайыакка бэчээттэппитим.

Ити тэтэрээккэ Виктор Саввин тус бэйэтин туһунан 52 бэлиттээһини хайыаттартан, сурунааллартан, бэл оннообор «Большая Советская Энциклопедия» курдук академическай таһаарыыларга тийбэ суруллубутун устан ылбыта баар. Ону барытын ааҕан көрдөххүнэ, хайдахтаах сүдү олоху, үтүөкөн уобарастары айан-туган бу улахан дууһалаах саха киһитэ олорон ааспытын дэикэтик айдуугун, сөччөнөн киинэхэ сүгүрүйэрин улаатар. Өскөтүн дарааччы маныаха бөлбөмтө биэрэрэ буоллар, кэлин даҕаны бэчээттэтиэххэ сөп этэ.

Онтон билигин артист Виктор Саввин көмүс көлөһүнүн тохпуг, сайыннарыт хаан-уруу театра 70 сылын туолбут кэмигэр тус бэйэтин ахтытын бэчээттэтэр ордук буолсу диэн санааҕа кэллим. В. А. Саввин бу ахтымын 1969 сыллаахха онорбут буолуон сөп эбит. Ону хайдах баарынан билиһиннэрэбит.

«1908 сыллаахха кулун тутар ый 14 күнүгэр төрөөбүтүм. Уруккута Боотурускай улуус билигинтэ Чурапчы оройуонугар Болтоҕо нэһилиэгэр орто бааһынай көргөһүтүр. Миниги биир ыйдаахпар ити оройуон Төлөй нэһилиэгэр ииттэрэ биэрбиттэрэ. Кинилэр, бэйэлэригэр таһаарыт уол оҕолоро суох буолан, миниги бугатын оҕо оҕостоору, бэйэлэрин араспаанньаларынан Бродников диэн нэһилиэк испиһиэгэр суруйтарбыттар. Онон 1931 сыллаахха дээр араспаанньаа Бродников диэн этэ, кэники Саввин буолбута.

Кыра эрдэхпинэ нууччалык икки кылааһы үөрэнэн бүтэрбим кытта, 1921 сыллаахха Саха сиритэр граждаскай сэрин саҕаланан оскуолалар бары сабыллыбыттар.

1925 сыл саҕатыгар иттиһибит нэһилиэккэр Төлөйгө сахалык улахан киһи оскуолата аһаллыбыта, онно улахан дьону үөрэттибит. Ити дьыл мин көбүлүүбүмүнэн дьыллыкта үөрэнэр дьоннорунан уонна нэһилиэк советин активтарын кытта А. И. Софронов «Олох» дьыбарэтэ, «Дьадаҕы Дьаакы», Н. Д. Неустроев «Тигэйдитэ» пьесаларынан испиһэттэх диэн оонньоон көрдөрбүлүт. Мин Хаалдыгы уонна Байбал уола Ньукулайы оонньотобутум. Ити мин испиһэттээх аан бастаан кыттым этэ.

1926 сыллаахха биеэ сылы көтүтөн баран Чурапчы оскуолатыгар III кылааска үөрэнэ киирбитим. Ити дьыл төрдүс кылааһы эмнэ кылааһы үөрэнэн бүтэрбитим. Оскуола драматическай куруһуоктар председателинэ үлэлээбитим, «Дьадаҕы Дьаакы», «Кэчээтэ кэриһэ суол», «Тигэйдитэ» туруортаабыппыт. Ити сааһыгар комсомолга киирбитим. 1927 сылга V кылааска үөрэнэр кэмим, комсомолдары охрҕаҕа суруйаннар харабылааһар ээтим. Отчолорго кулаактар уонна сэллэ сылдьар баҕдыттар араас буруу оҕорууларга элбэх буолар. Олору тутарга, харабылааһырга элбэх киһи наада буолар. Оройуонга биир эмэ милиция баара, оттон хаайылаа-

САХА ТЕАТРЫН 70 СЫЛА

быт уонунан, сүүрбээн киһи, олору үксүн комсомолларын харабылааһытара. Күнүскү уруогун кэчиптэн түүнү харабылга олорон, уруоккун үөртэрин, күнүһүн уруокка көхсүн утуһа олорор, үөртэртэ олус ыраахан буолар. Ити кэмнэргэ комсомоллар сынныаһытара ахсыһаах буолар, нэһиликэтэргэ араас хампаанньаларга бөлөмүчүнэйиэн барарбыт. Бастаах, иккис бассабымкытны ыһыаҕа тэрээһин-агиташоннай үлэтин ытарбыт, уон, сүүрбэ мал ыһы үлэтигэр биһигэ холбоһон үлэһиллэрин тэрийэйд. Ити буолар холбоһуктааһын бастаах форматы. Онтон ТСОЗ-тары (товарищество советской обработки земли) тэрийэн эмнэ элбэх ыалларын үлэһит көлөһөрүн, ыһыаҕа, хомуурга, туттулар сөптөрүн

холбоон, ыһы уонна хомуур бириэмэттэргэ биһигэ үлэлэтэрин. Ити холбоһуктааһын иккис форматы.

1928 сыл VI кылааска үөрэнэ сырыттаһына, миниги аҕар балаҕан сөбүлүүбүтүм Ефремов С. П. солбулааччытынан аһаатылар. Уруогун кэчиптэн уонна бассабымкытны күнүгэр үлэһилирим. Библиотека үлэтин саалайым, араас үгүсүлээх, баттамыт дьоннорго дьылаа онорон биэрин, холбоор, кэргэн арааскытыа, батараактар, хампаанчыттар урукку төбөттөрүтүн, кулаактартан хампаанчыттар үгүс ылар дьылааһы уола. Ону таһынан араас куруһуоктар үлэлэрэ эмнэ аҕар балаҕан үлэтигэр киирсэн, биһигэ бөрү буолбута. Биһиги ити дьыл элбэх постановкалар туруорбуппут А. И. Софронов «Таптааһыгар» мин Кулук Сүдүгэр, «Олох дьыбарэттэргэ» Хаалдык Байбалы, С. Омоллоон «Күөх Көппөттүгэр» Көппөтү, Бэс Дьааһы «Таһаарыгар» Таһаарыт Саввин, П. А. Ойуунускай «Бассабымкы Байылаһыгар» Байылаһыт, С. Өртүккэ, Е. Макаров «Долгуһаах олох» диэн пьесаларыгар бандыт начальнигы толортообутум. Ити бириэмэҕэ норуот театральнай искусствона саҕа тардыллан эрэр кэмэ этэ, биһиги оонньууларбытыгар дьон бөрү тардыллан сылдьар этилэр.

Ити дьыл сааһыгар партия, правительство Саха республикатыгар сир түгэтигин ытарга уонна холбоһуктааһын үлэтин нүүкэ ытан, колхозтар тэрийэр соругу туруорбуттара. Маныаха биһигэ, комсомолларга, улахан сорук сүктэриллибитэ, онон биһиги оскуолабытыттан уоннан таһа актив комсомолдары сир түгэтигэр нэһиликэтэргэ бөлөмүчүнэйиэн аһаан, үөртэһиттэн босхолоон туран ытарга комсомол райком оскуоланы кытта сөбүлүүһүгэр, ыам ыйын үлүс күнүттэн биһиги ылбыттар, экзаменнытын күһүн туттарарга эппиттэрэ.

Райисполком партиялаахтары, комсомоллары уонна партията суох активистары—барыта 50-ча киһини мунуһа үс хонукка истректэҕэ биэрбиттэрэ.

Мин бэйэм төрөөбүт нэһилиэккэр, Болтоҕоҕо, үс киһи буолан аһааһыт. Сирбит түгэтигин түөрт ый устата үлэлэн бүтэрибит. Нэһилиэкпит элбэх кулаактардаах, буржуазнай интеллигенцидээх, үрүгү штабыгар начальнигынан сылдьыт, рядовой саллаатынан бандымыкка сылдьыт дьон элбэх этилэр. Итиннэхэ эбик кинилэр ситэ-хото ыйдуу илик, хампаанчыт сылдьар бааһынайдары бэйэлэригэр тардан кутурук оҕостон утары тыл этилэр, төбө үлэни ыталлар, мэйидэллэрэ. Батараактар, хампаанчыттар, дьылаҕы активистар уонна партиялаахтар көмөлөрүнэн улахан дьүккүрдээх үлэни кылаас охсубуутун кыайан туран, сир түгэтигин олоххо киллэрбиппит. Баайдар, тойоттор урут бас билэн, сабаралаа олорбут ааттаах алаастарын, улуу үрэхтэрин, саһыл саарба нэлээн холуһаларын, уонунан дьэһэтинэнэ баҕылар бурдуктарын сирин, уһаайбаларын олохторун уонна хомойлоой сирдэрин урут бас билэр ытыс саҕа сирэ суох, буор өдүүү саллар саастарыгар сүкүтэх батараактарга, хампаанчыттарга, дьадаҕыларга олбүтэ сүтэрэн бастык сирдээбиллэ, уһаайбалаабыппыт. Бу дьон үөрүүлэртэн холкоока киирэрэ аан бастаан суруттаран, көх-эм буолан, норуот тардаллар, онтон холкоотар үөскээн, тэриллэн барытара. Таатта үрэххэ «Сталин» аатынан холкоз аан бастаан тэриллибитэ. Наммара үрэххэ «Сухаһыт», Түөһү үрэххэ «Өрүкүмэ», Алааска «Сага олох» холкоотар үөскээбиттэрэ.

Баайдары, кулаактары ыраах үрэх баһыгар, дула-һаҕа быһыгар дойдулаабыппыт, өргөс кылааннарын сарбыталаан, кулаак кылаас быһымынан эһигэ барбыта. Урут батталга сылдьыт дьон-норуот өргөйдөөһүнэ сааламмыта. Сир түгэтигэ иттиник түмүктэммитэ. Ити кэчиптэн оскуола аһыллан миннэ экзаменнытын туттаран, VII кылааска үөрэнэ сырыттаһыт, биир кнэжэ жеполком дьыба Эрилик Эристини миниги ыкыртаран ылан баран, этэ: «Бу боруобалаан көрөн пьеса суруйдум. Маны ылан драмкружокка туруор, аата «Суоруна соруктамыт»,—диэтэ. Биһиги күүсүт кыайарынан бэлэмнэн баран, Өкөөн бырааһыннамытар иһин кнэжэ су-

буруучу биэрдибит. Аҕар балаҕыга толору дьон сырытта, Мин Акпары Мэхээс диэн комическай оруолу толордум. Оонньоу бүтүтүн кнэжэ Эрилик Мэхээс кэлэн, илтиһин биэрэ уонна эттэ: «Эн үтүгэйдик толордуң, оруолга эбик үтүгэйдик тыллар кылаарбаһың». Кнэжэ иһик иһэхэ элбэһи кэпсээбитэ, сүбэлээбитэ: «Эн, Биһиктэр, хайаан даҕаны артист буоларга дьулуһ, аһаас сотору Дьоккуускайга саха театры аһыллаһаах. Онон киир, үөрэнэ артист буол». Мин диники хэскилэһи билбит курдук сүбэлээбит дин саныыбын.

Ити дьыл сааһыгар кыһын 1930 сыл кулун тутар ыйга бандитизм үөскээбит диэн сурах иһилибитэ. Биһигини, оройуон киһигэр баар комсомолдары, партизанскай этэрээккэ киирэн саа тутарга ыһырттытара, оһуоха уоннан таһа киһи суруттарбыппыт. Биһиги түүнү хаһаарымаҕа харабылааһын онорбут, күнүһүн үөртэрибит. Биир күн үөрэнэ олордохпутуна, хаһаарымаҕа түргэнник ыһырттаран ылан стройдатан баран, барсар комсомоллар испиһиһтэрин алта киһини ахтылар: И. П. Федоров—райкомол секретара, Пономарев И. Т.—оскуолаҕаҕы комсомол урукку секретара, Кривошапкин Р. П.—Субурускай инспит уола, Ефремов С. П.—драматург, аҕар балаҕан сөбүлүүбүтүм, Кузьмин С. В.—Субурускай быраата, Бродников В. А. уонна уон сэттэ кырааҕа партизаниннар барсар буоллулар.

Ыһырттар бэлэм этилэр. Этэрээт командирынан Николай Федосеев (Өрөк уола) аһааһыта. Чурапчытан күнүс хонтоомут Хадаар, Хайахыт нэһиликэтэригэр түүнүгэр курдат аһааһына, Мэгэ Бүтэйдээһинэ, Суола үөрэһин аһааһына, Боссоойко икки сыл саа ыһыт ордуутун халык сис тыа ортотугар, кнэжэ дииргэ аһааһы аппаттан буллубут. Куораттан уоннан таһа саллааттаах ГПУ этэрээт Нутчин Данил начальниктаах таһыттар. Икки суукка кэригэ ытылаһан баран, Боссоойко бандата кыайтаран эстибит. Ити ытылаһымаҕа кыһыллартан үс киһи аһыт, аһыс киһи бааһырыт. Биһиги Дьоккуускайынан эргийэн дойдубуттар сотору тийэн, үөртэһиттэр салгы үөрэнэн, VII кылааһы бүтэрбиппит. Үөсүбүтүн комсомол райкомун рекомендацытынан начальнай оскуолаҕа учууталынан аһааһытара. Миниги оскуола үөрэҕэ аһыллар диэри, Чурапчы оройуоннааҕы үлүс уһастах старшай милиционерынан аһааһытара. Онон түөрт ый кэригэ үлэлээбитим. Күһүн үөртэ аһылларын кытта учууталымы барбытым. Онтон аһылла ыйдаах учууталлар курстарыгар Дьоккуускайга киирэн үөрэммитим. Ити үөрэнэр кэмим күүсүтүм ааһа—П. А. Ойуунускайдаахха дьылаһыммитим.

Мин киһинэхэ театры, артист үлэтин сөбүлүүрүм туһунан кэпсир этим. Ону киһи сөбүлүү итэрэ. Киһи театр уонна артист диэн улуу дьылаа буоларын кэпсэһ, баһааран биэрбитэ. Онтон ыла мин булгу артист буоларга баһаарыммитим.

Дьэ, онон учууталым курса бүтөн, дойдубар Чурапчыга таһаан, Чакыр нэһилиэк Тодон, Болтоҕо нэһилиэк Арыйлаах оскуолаҕаҕыгар икки сыл кэригэ начальнай кылаастарга учууталымы сырыттаһына. 1932 сыл мин көрдөһүүм быһымынан Өкөөн бырааһыннамыгар миниги солбуйар учуутал куораттан кэлэн, Арыйлаахха учууталымырбыттан босхолонон, Дьоккуускайга киирэн, Саха национальнай театрыгар сэтимиһи ый 15 күнүттэн практикант-артист уонна студент быһымынан ытылан, балтараа ый кэригэ сылдьыбытым. Онтон саага дьыла мин туспуан барикээс таһыта: 1933 сыл төхөүһүнэ I күнүттэн Саввин В. А. штатнай артистка таһыта диэн. Ити күн мин олохпор улахан үөрүүлээх бэлэ күмүһүнэ буолар.

Театральнай толору үөрөһүм суох, театрга үлэни сылдьан телучеба куруһуокка актер маастаристыбатыгар дьырыктаммытын, нуучча театры режиссеругар Двиничко, нуучча театры артиһыгар Малюгинга, Саха театры директорыгар уонна артиһыгар Т. П. Местниковка үөрэннээһитим. Итиги таһынан гриммэннигэ художник Г. М. Туралисовка, ритмикаҕа, пластикаҕа Ясир Нина Федоровнаҕа, музыкальнай грамотаҕа бастаах саха хорун тэрийдирин утаата М. Н. Жирковка, ырыаҕа куолаһы туруоруута М. З. Бенедиктовка, А. Ф. Костинга, уонна П. Г. Литвиновка, сахалык уонна олонхо ырыаларыгар (кыра эрдэхпиттэн ырыаһыттары, олонхоһууттары таптаан үтүктэн ылымар үгэстээх этим уонна төрөппүт аҕам ырыаһыт-олонхоһут этэ) үһүлүлүбүтүм.

Итигэһи илбэһи холбоһон диплома суох практиканан артист буолбутум. Онон мин Саха театры сценатыгар отуу сэттэ сыл тохтоло суох үлэлээтим. Бу устатыгар сүүс биэс уонча оруолу төһө күүһүм кыайарынан үлэлээн толортообутум. Онтон драмкружокка 1925—сылтан кыттыбытым, онон бу кнэжэ ештыбытым 44 сыл буолла.

Виктор САВВИН, Саха АССР народнай, РСФСР үтүөлээх артиһа.

